

સંશોધન અને તેનું સ્વરૂપ

ડૉ. એલ. એસ. મેવાડા

વિજયનગર આર્ટ્સ કોલેજ, સાબરકાંઠા

શ્રી હરિવલ્લભ ભાયાણીના મતે સંશોધન એટલે સત્યની શોધ. સંશોધન એટલે શુદ્ધ કરવું, શોધી લાવવું. બીજાને નોતું જડતું તેને ખોળી કાઢવું, જે અપ્રગટ છે, ગુપ્ત છે અને અજ્ઞાત છે. તેને પ્રકાશમાં લાવવું એટલે સંશોધન. સમ્યક રીતે જે શોધાય છે તેને શુદ્ધ કરવાનો જેમાં ભાવ રહેલો છે તેને સંશોધન કહેવામાં આવે છે. કાયા સ્વરૂપમાંથી પાકું સ્વરૂપ તૈયાર કરવું તે સંશોધન. કશું જ ન હોય અને શોધી કાઢવું તે પણ સંશોધન. જે અજ્ઞાત અને અપૂર્ત હતું તેને પ્રકાશમાં લાવવું, બહાર લાવવું તે પણ સંશોધન, ટૂંકમાં સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મ તરફ ગતિ કરવી એટલે સંશોધન.

1. સંશોધનની વ્યાખ્યા

જ્ઞાનની નાનામાં નાની ભૂમિકાએ પરિચિતથી અપરિચિતની દિશાની શોધયાત્રા એટલે સંશોધન. જ્ઞાત પરથી અજ્ઞાત તરફની યાત્રા એટલે સંશોધન.

2. સંશોધનનું સ્વરૂપ

માનવ સૃષ્ટિ સાથે સંબંધ રાખે છે, એ સંબંધથી માનવ છૂટો પડતો નથી, અર્થાત થવા માગતો નથી. માનવનું ચિત્ત પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ ટકાવી રાખવાનું કામ કરે છે. આમ, પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય વચ્ચેના સંબંધને ચિત્ત ટકાવી રાખે છે. માનવજાત બુદ્ધિ વડે પોતાની આગવી સૃષ્ટિ ઉભી કરે છે, માનવી પ્રકૃતિને ઓળખીને તેના વિશેનું જ્ઞાન જન્માવતો રહે છે, માનવી આ જ્ઞાન તાર્કિકતાને કારણે જન્માવે છે, જેને અનુમાનિક પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે. જેમાં મનુષ્ય વસ્તુની મદદથી વિચાર તરફ જાય છે અને ક્યારેક વિચારની મદદથી વસ્તુ તરફ જાય છે. આમ માનવી તર્કની મદદથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. વિચારો વિશેના વિજ્ઞાનને તર્કશાસ્ત્ર કહે છે. જ્ઞાનના સર્જનની મોટામાં મોટી પ્રક્રિયા આ છે. તર્કને સંશોધન સાથે સીધો સંબંધ છે. અને સંશોધન ચોક્કસ પ્રકારની બૌદ્ધિક પ્રક્રિયા છે. તાર્કિકતા સંશોધનનો પાયો છે.

સાહિત્ય અને અન્ય કલાઓ માનવવિદ્યાઓના વર્ગમાં આવે છે, અને માનવવિદ્યાઓમાં સંશોધનનું જે સ્વરૂપ છે તે સમાજવિજ્ઞાનો અને પ્રાકૃતિકવિજ્ઞાનોમાં થતા સંશોધનોથી જુદું છે. પ્રાકૃતિકવિજ્ઞાનોમાં થતાં સંશોધનો ગણિત અને તર્ક જેવાં વિજ્ઞાનોમાં થતાં સંશોધનોથી જુદાં છે. શુદ્ધ વિજ્ઞાનો સ્વયંસિદ્ધ સત્યોમાંથી નિષ્કર્ષ તારવે છે, અને ત્યાં સંશોધન ખૂબ ઊંચી ભૂમિકાએ પહોંચી જાય છે, ઊંચી એટલી અપૂર્તતાની ભૂમિકાએ, પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોની સામગ્રી ભૌતિક છે, એટલે કે પૂર્ત છે. પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનો આનુમાનિક હોય છે, તે ભૌતિક અનિવાર્યતા સાથે કામ પાર પાડે છે. જેમાં નિરીક્ષણ, પ્રયોગ અને આનુમાનિક તર્ક જેનાં પ્રમુખ સાધનો છે. ગણિત અને તર્ક

જેવાં શુદ્ધ વિજ્ઞાનોમાં જે શુદ્ધિ છે તે પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોમાં નથી. એટલે તે વ્યાપ્તિઓ વડે આગળ વધે છે. શુદ્ધવિજ્ઞાનો અને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોની સામગ્રીને સમાજવિજ્ઞાનો સાથે સરખાવતાં એક તફાવત સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે અને તે એ છે કે સમાજ વિજ્ઞાનોની સામગ્રીના કેન્દ્રમાં મનુષ્ય છે, એટલે એની સામગ્રી મનુષ્ય છે. ભૌતિકપદાર્થો વિચાર, દાખલાઓ કે આંકડાઓની નથી. જેથી કરીને અહીં સંશોધનોમાં સંકુલતાની માત્રા પ્રમાણમાં વધે છે, જે સંકુલતા માનવવિદ્યાઓ અને કલામાં કે સાહિત્યમાં આત્મભિમુખ બની જાય છે, જે સ્વાભાવિક છે, અને સાહિત્યનું સંશોધન જટિલ છે. તે સમજી શકાય તેવું છે, પરંતુ કોઈપણ કલા કે સાહિત્યમાં સંશોધન હોઈ જ ન શકે એ અશક્ય છે, સાહિત્યતો આનંદ માટે છે, વિજ્ઞાન કે વ્યાકરણ તેના શત્રુ છે, એ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. જેનાથી સાહિત્ય વિશેની અધુરી સમજ અને વિજ્ઞાન કે સંશોધન વિશેની ગેરસમજ ઉત્પન્ન થાય છે, જે સાહિત્યને ગૂંચળાવી મારે છે. આમ સંશોધન કે વિજ્ઞાન સાહિત્યકલાને વધુને વધુ શુદ્ધ કરે છે, અને તેના વિકાસની નવી તકો ઉભી કરે છે.

સાહિત્ય જેવી કલાઓ માનવવિદ્યાઓના વર્ગમાં આવે છે. આવી કલાઓની સામગ્રી માનવનો પ્રતિભાવ છે. સાહિત્ય માનવથી રચાય છે. સાહિત્યનું ભાવન પણ માનવી જ કરે છે. આમ સાહિત્યનું સર્જન તેમજ ભાવન અને સાહિત્યનું ઉત્પત્તિ સ્થાન પણ માનવી જ છે. તો પ્રશ્ન થાય કે તેમાં અવકાશ હશે ? એમાં વૈજ્ઞાનિક હસ્તક્ષેપ હોઈ શકે ? સાહિત્યિક સંશોધનો સાહિત્યના ઉત્પાદન અર્થાત્ કૃતિ ઉપર કે તેના ઉપયોગ ઉપર ભાગ્યે જ કશી પ્રત્યક્ષ અસર પાડી શકે છે. સાહિત્યિક સંદર્ભશોધ માટે સંશોધકે વિવેચનગ્રંથો જો હોય તો તે પણ જોઈ જવા જોઈએ. તટસ્થ રીતે તેણે આ કામ કરવું જોઈએ. સંશોધકે પોતાના વિષયને અનુકૂળ આવતા ભાવાત્મક વિવેચન સંદર્ભોનું પણ વિષ્લેષણ કરવું જોઈએ. સંશોધકે પોતાના વિષયને અનુરૂપ એવાં અન્ય સંશોધનોનાં વિવેચનોને પણ લક્ષમાં લેવાં જોઈએ, જેથી કરીને તે પોતાના સંશોધનને આદર્શ બનાવી શકે છે. આ ઉપરાંત સંશોધનની પ્રગતિ દર્શાવતું વિવેચન પણ જોઈ લેવું જોઈએ. સંશોધન ઉપર થયેલું સર્જન જે આકાર-પ્રકાર ધરાવતું હોય એનું સંપૂર્ણ અધ્યયન પણ એટલું જ જરૂરી છે. નિશ્ચિતકૃતિનું સંશોધન કરતી વખતે સંશોધકને એના સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય તો તે કૃતિનું સંષ્લેષણ સહેલાઈથી ઓળખી શકે છે. આમ સંશોધકે કૃતિના સ્વરૂપનો સ્વાધ્યાય કરેલો હોવો જોઈએ. એ જ રીતે તેના પ્રકારનો પણ જ્ઞાતા હોવો જોઈએ. જરૂર પડે આદર્શ સંશોધકે પ્યાચ્યાત્ય સાહિત્યનો પણ ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

સાહિત્યનો ઈતિહાસ, જ્ઞાન કોષો, શબ્દકોષો, સંશોધન સંગ્રહો વગેરેનો સંદર્ભ પણ આદર્શ સંશોધકે જોઈ લેવો જોઈએ. સાહિત્યિક, વિદ્યાકીય અને સંશોધનનાં સામયિકોનો પણ સંશોધકે સંદર્ભ તરીકે ઉપયોગ કરવો જોઈએ. સંશોધક જે સમયગાળાની કૃતિનું સંશોધન કરતો હોય તે સમયગાળાનું વ્યાકરણ પણ તેનો સંદર્ભ બંને છે. કારણ કે કૃતિનું સર્જન ભાષામાં થાય છે, અને તેનું સંશોધન પણ ભાષા વડે થાય છે, તેથી જે તે સમયગાળાની કૃતિનું સંશોધન કરતી વખતે વ્યાકરણ જોવું જરૂરી છે, વ્યાકરણના છંદ, અલંકાર, ધ્વનિ-વ્યવસ્થા, સમાસ વગેરેનો તે જ્ઞાતા હોવો જરૂરી છે. જેના કારણે તેનું સંશોધન ઉચ્ચ કોટિનું બની રહે. સંદર્ભગ્રંથ ઉપલબ્ધ હોય અને તેને વાંચેલો હોય તો જ ઉપયોગમાં લેવાય કે તેમાંથી કોઈ વિધાન ઉપયોગમાં લેવાય. આમ સંદર્ભગ્રંથની પ્રમાણભૂતતા પણ સંશોધકે જોવી જોઈએ. સમૂચિત સંદર્ભગ્રંથો અને સામયિકો વગેરેની

શોધ માટે વિદ્વાનોની તદ્વિષયક સાહિત્ય સામગ્રી અને તેની સૂચિ જોઈ જવી જોઈએ. સંશોધન પૂર્વે અભ્યાસ કરતા સંશોધકે એવા ગ્રંથો-સામાયિકોની નોંધ તૈયાર કરવી જોઈએ. હસ્તલિખિત ગ્રંથો જ્યાં છે તેવા ગ્રંથાલયો અને મહત્વનાં ગ્રંથાલયોની મુલાકાત પણ વિચારી લેવી જોઈએ, જરૂર પડે તો અન્ય રાજ્યોનાં ગ્રંથાલયોનો પણ ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

સંશોધકે પોતાના સંશોધનને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખવું જોઈએ. (૧) સંશોધન પૂર્વેનો સ્વાધ્યાય. (૨) સંશોધન કાર્યકરતી વખતનો સ્વાધ્યાય. (૩) પુનરાવર્તન.

સંશોધન પૂર્વેના સ્વાધ્યાયમાં સંદર્ભગ્રંથોના વાચનથી આરંભીને વિષયની રૂપરેખા તૈયાર કરવા સુધીની કાર્યવાહી કરવાની હોય છે. સ્વાધ્યાયનો ક્રમ નક્કી કરી પ્રારંભિક સજ્જતા તરીકે વિષયનો સામાન્ય પરિચય મેળવવા માટે સંશોધક જે અભ્યાસ કરે છે, એમાં માહિતી અને પોતાના વિષયના સંદર્ભોનું દિગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારબાદ વિશેષ સંદર્ભોના અધ્યયનનો તબક્કો આવે છે. અહીં સૂક્ષ્મ પાસાઓનો તે વિચાર કરે છે, પ્રથમ તબક્કે તેના સંશોધનની રૂપરેખામાં તે ફેરફાર પણ કરી શકે છે. તેણે સંશોધન પૂર્વે તમામ સંદર્ભગ્રંથો – સામાયિકો વગેરે વાંચી વિચારી લીધા હોય છે. સંશોધન વિશેની ચોક્કસ રૂપરેખા હવે તૈયાર થાય છે. સ્વાધ્યાયનો બીજો તબક્કો તે સંશોધનનું કાર્ય. સંશોધન અને તેનું નિરૂપણ સાથે થતાં હોવાથી સંશોધકની શાસ્ત્રીય કાર્યવિધિ, વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અને અસંદિગ્ધ લેખન રીતિ ખૂબ જ એકાગ્રતા માગી લે છે. આગળના તબક્કામાં જે સંદર્ભ સૂચિ તૈયાર થઈ છે, એનો વિનિયોગ પણ અવાર-નવાર થતો રહે છે.

સંશોધનનો ત્રીજો તબક્કો પુનરાવર્તનનો છે. સંશોધન કાર્ય પૂર્ણ થાય પછી સંશોધકે એકાગ્રતાથી પોતાનું સંશોધન જોઈ લેવું જોઈએ, અને તેમાં જે કંઈ ભૂલ દેખાય તેને દૂર કરવી જોઈએ. ક્યારેક સંશોધનમાં પુનરાવર્તન થયું હોય તો તેને સુધારી લેવું જોઈએ, ક્યાંક કશું રહી ગયું હોય તો તેનો ઉમેરો પણ કરી શકાય. આમ આ તબક્કે સંશોધક પોતે વિવેચક બની સંશોધનનો વિષય અને એના સંદર્ભોનું સમૂચિત સંકલન થયું છે કે નહિ એની વિવેચક ભાવે તપાસ પણ તેણે કરવી જોઈએ.

ટૂંકમાં સંશોધક નિષ્ણાત અને ભોક્તા હોવો જોઈએ, તે માત્ર નિષ્ણાત કે માત્ર ભોક્તા જ હોય તો સંશોધન કાર્ય ઉત્તમ રીતે કરી શકે નહિ. સંશોધક નિષ્ણાત ન હોય તો તેનું કાર્ય અવૈજ્ઞાનિક બની જાય. અને તે ભોક્તા ન હોય તો તેનું સંશોધન મૃત બની જાય છે, તેથી સંશોધક નિષ્ણાત અને ભોક્તા હોવો જોઈએ. આમ સાહિત્યિક સંશોધન અન્ય વિજ્ઞાનોમાં થતા સંશોધન કરતાં અનેક અર્થોમાં મૂલ્યવાન અર્થોમાં ભિન્ન છે.

૩. આદર્શ સંશોધકની સજ્જતા

સંશોધન માનવ અસ્તિત્વની એક સહેજવૃત્તિ છે. એ માનવીની બૌદ્ધિક ચેતનાનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. સંશોધનની દિશામાં પ્રવૃત્ત થનારે સંશોધનના વ્યાકરણને સમજી લેવું જરૂરી છે. હાથે ચડ્યાં સાધનો અને સચોટ વિચારોને વ્યક્ત કર્યાં સિવાય પ્રાપ્ત કરેલાં ઉપરછલ્લાં તારણોને આધારે સંશોધનની પ્રવૃત્તિ કરનારની આપણે ત્યાં ખોટ નથી. સંશોધનની પ્રવૃત્તિના વિકાસ માટે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ એ અનિવાર્ય શરત બની જાય છે.

આદર્શ સંશોધકે સૌ પ્રથમ તો પોતે કરવા ધારેલા સંશોધનની અગત્યતા અને અનિવાર્યતા સમજી લેવી જોઈએ. પોતાનું સંશોધન ભાવિ પેઢીને કઈ રીતે ઉપકારક થશે તેની સ્પષ્ટતા સંશોધકના ચિત્તમાં હોવી જોઈએ. માત્ર સ્વાર્થપરક કે ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સંશોધન કરનાર સંશોધક એની ચેતનાને ગૂંઘાવી નાખે છે. સાહિત્યિક સંશોધનોને વિજ્ઞાન સાથે સંબંધ છે, વિજ્ઞાનને તર્ક સાથે સંબંધ છે. તર્કનો આશરો લઈને સાહિત્યકલાના પરિણામો વ્યવસ્થાબદ્ધ રીતે વર્ણવી શકાય છે. અહીંયાં વિજ્ઞાન અને કલા એક બીજાના પૂરક છે. આદર્શ સંશોધક સાહિત્યિક સંશોધન કરતાં પહેલાં આનંદાનુભવ અને ત્યારબાદ જ્ઞાન મેળવે છે. સાહિત્યિક સંશોધન એક બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ છે. આ પ્રવૃત્તિમાં સંશોધક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અને વિવિધ શાસ્ત્રોનો ફળદાયી વિનિયોગ કરે છે. આદર્શ સંશોધક સાહિત્યિક સંશોધનમાં સામગ્રી તરીકે પોતાના પ્રતિભાવ રજૂ કરે છે. જે પ્રતિભાવ એની આસ્વાદ પ્રવૃત્તિ છે, જે આનંદાનુભવમાં છતો થાય છે. આ ઉપરાંત તેને જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

કોઈપણ પ્રકારના સંશોધન માટે સંશોધકમાં નિરીક્ષણની સજ્જતા હોવી જરૂરી છે. નિરીક્ષણનો પ્રારંભ સંશોધન માટે નિશ્ચિત કરેલા વિષય ઉપરથી જ થવો જોઈએ. વિષયનું મૂલ્ય અને મહત્તા સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. અભ્યાસ દ્વારા પ્રાપ્ત થતા નિરીક્ષણોની તાર્કિકતાનું મોટું મૂલ્ય હોય છે. સંશોધકે તર્કસંગ નિરીક્ષણોની વ્યવસ્થા થઈ શકે એ રીતે અભ્યાસનું આયોજન કરવું જોઈએ. સંશોધન અંગેના વિચારકો એ નિરીક્ષણોના અનુસંધાનમાં ચિત્તની સ્વસ્થતા પર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે. આદર્શ સંશોધકે અભ્યાસ દરમિયાન કોઈપણ પ્રકારના પૂર્વગ્રહોથી દૂર રહી તટસ્થ રહી સંશોધન કરવું જોઈએ. આદર્શ સંશોધક સાહિત્ય કલાનો ભોક્તા હોવો જોઈએ. આ ઉપરાંત નિષ્ણાત પણ હોવો જોઈએ. આદર્શ સંશોધક સંશોધનમાં નિરીક્ષણ આરંભના અભ્યાસકાળથી જ કરશે. નિરીક્ષણોના યથાર્થને પામવા માટે જરૂર છે, પ્રત્યક્ષીકરણની. જે કંઈ પોતે જોયું છે, અનુભવ્યું છે એનું સાચું અને ચોખ્ખું અર્થઘટન, એનું નામ પ્રત્યક્ષીકરણ. સંશોધક જેટલો ધ્યાનમગ્ન અભ્યાસી હોય તેટલો તેને ફાયદો થાય છે. સંશોધક પાસે ગુણ-અવગુણ અને સત્યાસત્ય પારખવાની શક્તિ પણ હોવી જરૂરી છે.

સંશોધનની ગતિવિધિઓમાં એક રીતે જોવા જઈએ તો સંશોધક એકલો જ કાર્ય કરતો હોય છે. પરંતુ તેના અભ્યાસમાં આવતા સંદર્ભગ્રંથો, એના ઉપર થયેલાં વિવેચનો, આ ઉપરાંત થયેલાં આદર્શ સંશોધનો, વિષયલક્ષી અનુભવો તથા પોતે જે સંશોધન કાર્ય કરે છે એના ભવિષ્યે થનારા ઉપયોગો વગેરે સંશોધકના કાર્યને બહુપરિણામલક્ષી બનાવે છે. આદર્શ સંશોધક સંશોધનમાં જે અપ્રગટ છે, ગુપ્ત છે, અજ્ઞાત છે એનાથી જ્ઞાત થઈને એને શોધવાનું કાર્ય કરે છે. કોઈ એક બાબતે સમાજમાં પ્રવર્તતી ગેર સમજ વિશે સાચું જ્ઞાન પેદા કરવાની ઈચ્છા સંશોધકને હોય છે. આદર્શ સંશોધક તથ્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થતા સત્યને પરિપ્રકૃત સ્વરૂપમાં રજૂ કરે તો જ એના સંશોધનનું કાર્ય સફળ થાય. સંશોધકે અંગત આત્મલક્ષી પ્રભાવથી બને એટલા અલિપ્ત રહેવાય તો જ તથ્ય અને શુદ્ધ વ્યાપક સત્ય સુધી પહોંચી શકાય. સાહિત્યિક સંશોધન દ્વારા જે પ્રખ્યાત છે, એમાંથી નવા સત્યો પ્રકાશમાં લાવવાનું કાર્ય સંશોધક કરે છે, અને અલ્પખ્યાતને પ્રખ્યાત કરવાનું કામ પણ સંશોધક કરે છે. કોઈવાર સાવ અજાણી દિશાઓ ખોલીને સંશોધક નવાં સત્યો અને સિધ્ધાંતો પણ પ્રગટાવે છે.

સંશોધનએ વૈયક્તિક સંદર્ભોમાં પણ પૂર્ણ છે. દા.ત. ગુજરાતી સાહિત્યના કલા શિરોમણી તરીકે પ્રેમાનંદ પ્રસ્થાપિત થયા એનું કારણ પ્રેમાનંદ વિષયક સંશોધનો છે. સંશોધક સર્જકના આત્મસાક્ષાત્કારને પોતાના દર્શનની સરાણે યદાવે છે. સર્જનાત્મક ભાષાની તપાસ કરતાં કરતાં આ અર્થઘટનોની શક્યતાઓનો વિચાર કરે છે. એની ખૂબીઓ અને ખામીઓ હોય તો તેના પર પ્રકાશ પાથરે છે. સર્જકના અનુભવમાં રહેલા સત્યનું યથાર્થ દર્શન કરાવવાનો ઉત્સાહ સંશોધકમાં હોય છે, વૈજ્ઞાનિકની જેમ સંશોધકે પણ વસ્તુલક્ષી બનીને કાર્ય કરવાનું હોય છે.

આદર્શ સંશોધક સાહિત્યિક અનુભવોથી સમૃદ્ધ હોવો જોઈએ. તે જે કૃતિનું સંશોધન કરે છે એ કૃતિ તેનો પહેલો સાહિત્યિક અનુભવતો ન જ હોય, પોતાના પૂર્વાનુભવોને સાથે રાખીને તે સંશોધન પાત્ર બનેલી કૃતિનું નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ કરતો હોય છે. તેથી તેનું સંશોધન વૈજ્ઞાનિક બનતું હોય છે. સજ્જ સંશોધક કૃતિની તપાસ કરતી વખતે પૂર્વાનુભવોનો વિનિયોગ કરે છે, જેથી કરીને તે વસ્તુલક્ષી બની શકે છે. આનુમાનિક પદ્ધતિએ થતી કૃતિની તપાસમાં તર્કદોષ આવી ના જાય એની સંશોધકે સતત કાળજી રાખવાની હોય છે. નિગમન પદ્ધતિ દ્વારા તે સામાન્ય સિધ્ધાંતોથી આગળ વધીને વિશિષ્ટ તારણો પણ આપે છે. આદર્શ સંશોધકે સર્જનાત્મક સાહિત્યની જે કલા પ્રયુક્તિઓ નિહાળી છે, એને પણ સ્પષ્ટ કરી આપવી જોઈએ. સાથે સાથે તેની વૈજ્ઞાનિકવૃત્તિ વચ્ચે સાહિત્યિક આનંદાનુભવ થાય એ પણ ઉચિત છે. કલા પ્રયુક્તિઓને લક્ષમાં રાખીને સિધ્ધાંતનું સ્થાપન કરનાર સંશોધક એ સંયોજનનો મહિમા સ્વીકારીને આગળ વધે છે. સંયોજનનો સંદર્ભ સ્વીકારીને ચાલનાર સંશોધકો નવાં સંશોધનોને અવકાશ આપે છે. સંશોધનની પરંપરા માટે યોગ્ય ભૂમિકા તૈયાર કરી આપે એમાં જ સંશોધન અને સિદ્ધાંતનું ટકાઉપણું છે. અને આ અર્થમાં જ સાહિત્યિક સંશોધક ખરા અર્થમાં ‘ સહૃદય સંશોધક’ છે.

સાહિત્ય સંશોધન લેખિત સ્વરૂપે પ્રગટ કરતી વખતે સંશોધકે સરળ, સ્પષ્ટ અને માર્મિક ભાષાનો આગ્રહ રાખવો જરૂરી છે. સંશોધકની રજૂઆત ભારેખમ હોય તો સંશોધનના આશયને કચડી નાખે છે. સંશોધકે વિરાટ બનવું જોઈએ. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિગતને અત્યંત સરળતાથી સુસ્પષ્ટ કરવી જોઈએ. સંશોધકે નિષ્ઠાપૂર્વક અભ્યાસ કરીને કેટલાંક મૌલિક તારણો કાઢવાં જોઈએ જે ક્યારેક પરંપરાથી ભિન્ન પડી જાય તેવાં હોય છે. તેમ છતાં સંશોધકે તે અંગે ખચકાટ અનુભવવો જોઈએ નહીં. સંશોધન કાર્ય ગંભીર પણે કરવું જોઈએ એ જરૂરી છે, પણ એનું પરિણામ લેખિત સ્વરૂપે પ્રગટે ત્યારે સરળ, સુસ્પષ્ટ, વિશદ અને માર્મિક હોવું જરૂરી છે. સાહિત્યિક સંશોધન અને સાહિત્યિક વિવેચન વચ્ચેનો ભેદ સંશોધકે સમજી લેવો જોઈએ. આમ છતાં બંને એક બીજાના પૂરક છે. સંશોધન વખતે સંશોધક વસ્તુલક્ષી નિરીક્ષણ કરતો હોય છે. વિવેચન આત્મલક્ષી પ્રવૃત્તિ છે. સંશોધન કરતી વખતે સંશોધક મૂલ્યાંકન કરતો હોય છે, ત્યારે વિવેચનના માપદંડો ઉપયોગી નીવડતા હોય છે. સંશોધક જિજ્ઞાસુ હોવો જોઈએ, એને વિષય પસંદગીનું કાર્ય પણ ગંભીર રીતે કરવું જોઈએ. સંશોધનમાં સંશોધકે નિષ્ઠાપૂર્વક કામ, રસવૃત્તિ અને બુદ્ધિચેતનામાં શ્રદ્ધા રાખીને પદ્ધતિસરનું સંશોધન આરંભવું જોઈએ.

સંશોધનના વિષયનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત રાખવું, પણ એ દ્વારા સંશોધનની શક્યતાઓનો વ્યાપ અને વિસ્તાર મોટો બને એવું આયોજન વિચારવું, વિષયની પસંદગી એવી કરવી કે એમાં સંશોધનની શક્યતાઓનો કસ કાઢી

શકાય અને ભવિષ્યે પણ અન્ય સંશોધકો માટે એક આદર્શ સંશોધન બની રહે. રસ સૌન્દર્યની અનુભૂતિના સંદર્ભમાં એના સૂક્ષ્મ અને આંતરિક અનુભૂતિનું સંકલન કરવાનું સાહિત્ય સંશોધક માટે અનિવાર્ય છે.

સાહિત્ય દ્વારા પ્રગટ થતા ભાવ, લાગણી કે વિચારનું અનુસંધાન માનવજાત સાથે અનેકવિધ રીતે થયેલું હોય છે. તેથી સાહિત્યના સંશોધકે એનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. સાહિત્યના તથ્યો દ્વારા સંશોધક માનવીય સંદર્ભ મેળવવા મથામણ કરે એ જરૂરી છે, સાહિત્ય સંશોધકે એક જ વ્યક્તિની વિકસતી કક્ષાનુંસાર પ્રાપ્ત થતા પ્રતિભાવોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તથ્યના સંશોધકે સાહિત્ય સર્જનના સંદર્ભમાં કૃતિને જ પ્રમાણ માનીને ચાલવું જોઈએ, એને માટે કૃતિ એનું ભાવજગત એનો માનવીય સંદર્ભ એ જ તથ્ય શોધનની સામગ્રી છે. સાહિત્યસંશોધક કલામીમાંસક પણ હોવો જોઈએ, કારણ કે સાહિત્ય એ કલા છે, સાહિત્ય સંશોધનનાં તથ્યો તપાસતી વખતે સંશોધકની કલાદ્રષ્ટિ સતત સતર્ક રહેવી જોઈએ. આદર્શ સંશોધકે સંશોધન સાથે સંકળાયેલ સંદર્ભ સામગ્રીનો પણ વિનિયોગ કરવો જોઈએ. જરૂર પડે તો સંશોધકે ઇતિહાસલક્ષી વલણને જોઈને ઐતિહાસિક સંદર્ભનો પણ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. સંશોધનનો વિષય પત્યા પછી સંશોધકે સંદર્ભ શોધ આરંભવી જોઈએ. આરંભની કૃતિ કે કૃતિઓ અપ્રકાશિત હોય તો તેની હસ્તપ્રતો એકઠી કરવી જોઈએ. જે કૃતિઓ પ્રકાશિત હોય તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એક કૃતિની વધુ આવૃત્તિઓ હોય તો તે પણ જોઈ લેવી જોઈએ.

સાહિત્ય સંશોધનની સામગ્રીમાં કૃતિ કે કર્તા નહીં બલકે કૃતિ વિશેનો ભાવકનો પ્રતિભાવ એની આસ્વાદન પ્રવૃત્તિમાં કે આનંદાનુભાવમાં છતો થાય છે, એ પ્રતિભાવ આસ્વાદ, આનંદ ઉપરાંત જ્ઞાનનો પણ પોતાનામાં સમાવેશ કરીને વિસ્તર્યો હોય છે. મનુષ્ય અને તેના આસપાસના વાતાવરણમાં તેનો પ્રત્યેક પદાર્થ સાથેનો જે માનવીય વિનિમય અર્થાત્ આદાન-પ્રદાન છે તે અજ્ઞાત છે. શિથિલ છે અને સંકુલ છે, એ સૃષ્ટિ એ પદાર્થોનો એક સમૂહ તે કલાઓ છે. અને એ અજ્ઞાત, શિથિલ અને સંકુલ માનવીય વિનિમયનો એક સંવિધાન રચવામાં તેમનો પણ ફાળો છે, જે અમૂલ્ય છે.

સાહિત્ય સંશોધનના સ્વરૂપને અન્ય વિજ્ઞાનો સાથે સરખાવતાં જોઈએ તો તેનું સ્વરૂપ ભિન્ન છે, સંકુલ છે, અને સૂક્ષ્મ છે. પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોની સામગ્રી ભૌતિક છે, જે મૂર્ત છે. શુદ્ધ વિજ્ઞાનોની સામગ્રી વિચારો છે, તે પોતાની જાતે સ્વયંસિદ્ધ સત્યો પારખી શકે છે. સમાજ વિજ્ઞાનોની સામગ્રી મનુષ્ય છે. આમ અન્ય વિજ્ઞાનોની સરખામણીમાં સાહિત્ય અને કલા માનવ વિદ્યાઓના વર્ગમાં આવે છે. અને તેની સામગ્રી માનવીનો પ્રતિભાવ છે. જે પ્રતિભાવ વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ ભિન્ન હોય છે, એટલે સાહિત્ય જેવી કલામાં થતાં સંશોધનો સંકુલ હોય છે, જટિલ હોય છે, પરંતુ અશક્ય પણ હોતાં નથી, તેથી સાહિત્યિક સંશોધનની પ્રવૃત્તિ બૌદ્ધિક પ્રકૃતિ છે, અને તેના પાયામાં તાર્કિકતા રહેલ છે, જે માનવ ચિત્ત સાથે અભિન્ન રીતે જોડાયેલ છે.